

Chankowski, Stanisław

Relikty rapperswilskie w zbiorach Archiwum Polskiej Akademii Nauk

Przegląd Historyczny 52/4, 759-764

1961

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

STANISŁAW CHANKOWSKI

Relikty rapperswilskie w zbiorach Archiwum Polskiej Akademii Nauk

Zniszczenia i straty zadane w czasie II wojny światowej archiwom i bibliotekom polskim, a zwłaszcza warszawskim, spowodowały wiele trudnych do wypełnienia luk w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. Wśród zniszczonych zbiorów szczególne znaczenie dla badaczy historii Polski XIX wieku miały zbiory rapperswilskie. Włączone w skład Biblioteki Narodowej, a przechowywane w Centralnej Bibliotece Wojskowej w Warszawie, uległy, jak wiadomo, niemal kompletnemu zniszczeniu. Można było sądzić, że ocalały tylko te źródła ze zbiorów rapperswilskich, które zostały wcześniej ogłoszone drukiem bądź to w wydawnictwach źródłowych¹, bądź też jako aneksy do opracowań. Ocalałe drobne szczątki² stanowią ułamek procentu całości bogatych i cennych zbiorów³.

Okazało się jednak, że obok tych szczątków oryginalnych zachowały się w papierach historyków, zwłaszcza badaczy dziejów Polski XIX w., wypisy z różnych materiałów źródłowych, pochodzących m.in. także ze zbiorów rapperswilskich. Wypisy te z natury rzeczy nabrały po wojnie dużej wartości, pozwalając w minimalnym choćby zakresie zrekompenzować poniesione straty. Jednocześnie nabrały też znaczenia publikacje, w których ogłaszano niektóre z pozostałych w odpisach materiałów rapperswilskich. Nie roszcząc sobie pretensji do pełnego zestawienia tych prac, można by przykładowo wskazać tu na ogłoszone przez S. K i e n i e w i c z a notaty Marceliego Handełsmiana⁴ sporządzone do pracy o Adamie Czartoryskim⁵ lub na publikowane przez M. Z ł o t o r z y c k ą fragmenty pamiętnika Zbigniewa Chądzyńskiego, list Bronisława Szwarcego do Ludwika Mierosławskiego oraz fragmenty rapperswilskiej korespondencji

¹ Przykładem może być *Album Muzeum Narodowego Polskiego w Rapperswilu*, Poznań, 1872, Lwów 1876 lub *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863 i 1864 r.*, Lwów 1888—1894.

² Ze szczątków tych pochodzą np. wydane przez S. K i e n i e w i c z a *Listy Leopolda Kronenberga do Mieczysława Waligórskiego z roku 1863*, Wrocław 1955.

³ A. L e w a k, *Straty Biblioteki Rapperswilskiej w zbiorach rękopiśmiennych. Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych* t. III, *Biblioteki*, Warszawa 1955, s. 112.

⁴ S. K i e n i e w i c z, *Relikta rapperswilskie (1854—1858) (Z teki pośmiertnej prof. M. Handełsmiana)*, „Przegląd Historyczny“ t. XL, 1950, s. 321—331.

⁵ M. H a n d e ł s m a n, *Adam Czartoryski* t. I—III, Warszawa 1948—1950.

Stefana Żeromskiego⁶. Teksty rapperswilskie ogłoszone drukiem w okresie powojennym stanowią jednak tylko część zachowanego materiału, rozproszonego w papierach badaczy w różnych ośrodkach kraju.

Duże korzyści w tym zakresie przyniosła prowadzona przez Archiwum Polskiej Akademii Nauk akcja gromadzenia spuścizn rękopiśmiennych po zmarłych historykach⁷. Spuścizny te zawierają niekiedy dość liczne wypisy z nie istniejących dziś materiałów źródłowych, wśród których dominuje szczególnie liczna i wyraźnie wyodrębniająca się grupa wypisów ze zbiorów rapperswilskich i batignolskich. W związku z tym Archiwum PAN postanowiło prowadzić także starania o gromadzenie tego typu materiałów od badaczy żyjących; w przypadkach zaś, gdy nabycie takich materiałów okaże się niemożliwe, postanowiono zbierać o nich informacje. Ze względu na długofalowy charakter akcji oraz wobec zgromadzenia dość dużej liczby wypisów, wydaje się celowe poinformowanie już teraz o ich istnieniu szerszego grona historyków. Dla umożliwienia korzystania z zachowanych w odpisach źródeł, podjęto w Archiwum prace nad sporządzeniem kartoteki materiałów rapperswilskich znajdujących się w jego zasobie. Prace nad nią zostały już ukończone.

Charakteryzując ogólnie zachowane wypisy rapperswilskie należy zaznaczyć, że zarówno ich ilość, jak i ciężar gatunkowy jest dość różnorodny. Celem niniejszego artykułu nie jest jednak merytoryczna ich ocena i kwalifikacja, lecz jedynie zwrócenie na nie uwagi badaczy. Dlatego też nie podjęto próby drobiazgowego ustalania, które fragmenty z wypisów źródłowych były ogłaszane drukiem w okresie przedwojennym, gdyż wymagałoby to daleko idących i żmudnych poszukiwań, brano pod uwagę głównie większe wydawnictwa źródłowe z tego zakresu; nie uwzględniano więc w kartotece np. wypisów z listów emigracyjnych Lelewela lub też z listów Seweryna Goszczyńskiego, które to wypisy sporządzone zostały przed ogłoszeniem drukiem wymienionej korespondencji⁸. Generalnie należy stwierdzić, iż kartoteka materiałów rapperswilskich zawiera informacje o wypisach nie drukowanych, przy czym niejednokrotnie bezpośrednio wskazówki w tym zakresie zawarte są w pisanych przez znawców zagadnienia recenzjach spuścizn zakupywanych przez Archiwum PAN.

Objęte kartoteką wypisy z materiałów rapperswilskich występują w spuściznach następujących historyków: Marcelego Handelsmana, Janusza Iwaszkiewicza, Wisławy Knapowskiej, Leonarda Raca (zbiór wypisów źródłowych), Heleny Salskiej i Artura Śliwińskiego oraz w przekazanej do Archiwum przez prof. Konrada Górskiego tece wypisów archiwalnych.

⁶ M. Złotorzycka, *Z pamiętnika Zbigniewa Chądzyńskiego*, „Przegląd Historyczny“ t. XLV, 1954, nr 1, s. 80—94. M. Złotorzycka, *Bronisław Szwarce o sytuacji okręgu białostockiego w 1861 r.*, „Przegląd Historyczny“ t. XLV, 1954, nr 4, s. 761—763. M. Złotorzycka, *Fragmenty korespondencji rapperswilskiej*, „Pamiętnik Literacki“ 1956, nr 1, s. 189—198.

⁷ Przegląd tych spuścizn zob. Z. K o l a n k o w s k i, *Spis treści historyków w zbiorach Archiwum PAN*, „Kwartalnik Historyczny“ t. LXV, 1958, nr 1, s. 290—300. M. Flis, *Przegląd zawartości działu „Spis treści“ Archiwum PAN*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk“ nr 2, s. 46—88, oraz *Spis treści historyków w Archiwum PAN. Inwentarze archiwalne*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk“ nr 3, s. 30—109.

⁸ *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, wydała i wstępem poprzedziła H. Więckowska t. I—V, Kraków 1948—1956; *Listy Seweryna Goszczyńskiego (1823—1875)*, wydał St. Pigoń, Kraków 1937.

Wypisy rapperswilskie ze spuścizny Marcelego Handelsmana były — jak już wspomniano — częściowo publikowane przez Stefana Kieniewicza⁹ w okresie, gdy spuścizna ta znajdowała się w Instytucie Historycznym UW. Po zakupieniu jej przez Archiwum PAN w r. 1955 i szczegółowym uporządkowaniu okazało się, że wypisów tych jest dość dużo. Dwukrotne dopływy materiałów M. Handelsmana w latach 1956 i 1957¹⁰ wydatnie powiększyły ilość tych cennych notat.

Wypisy Handelsmana dotyczą w głównej mierze okresu wojny krymskiej oraz działalności polskich ugrupowań emigracyjnych z tego okresu. Jest to przeważnie korespondencja działaczy emigracyjnych, wśród której najczęściej występują nazwiska Seweryna Elżanowskiego, gen. Józefa Wysockiego, Zygmunta Miłkowskiego, Karola Brzozowskiego i in. Wypisy te pochodzą z rękopisów oznaczonych w katalogu zbiorów rapperswilskich¹¹ numerami: 426, 996—999, 1001, 1178. Część ich pochodzi także z rękopisu nr 2543 ze zbiorów batignolskich¹². Wraz z notatkami innej proveniencji, dotyczącymi tych samych zagadnień, zgrupowane są one w spuściznie w jednostkach 108—115 pod wspólnym tytułem „Działalność Adama Czartoryskiego, dzieje Wielkiej Emigracji i dyplomacji europejskiej 1831—1854. Wypisy archiwalne“¹³. Wypisy Handelsmana mają formę obszernych wyciągów — rzadziej regestów. Cbejmują ogółem 148 kart.

Niewielka stosunkowo grupa wypisów rapperswilskich występuje w spuściznie Janusza Iwaszkiewicza. Pochodzą one z XVI tomu Uzupełnień Roczników Leonarda Chodźki (rkps nr 1) i dotyczą wyłącznie jednej sprawy. Jest to pochodząca z lat 1837—1838 korespondencja sekcji londyńskiej Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z jego Centralizacją w sprawie J. Schella-Viettinghoffa oskarżonego o szpiegostwo na rzecz caratu oraz list tegoż, w którym broni się on przed stawianymi mu zarzutami. Wypisy te, obejmujące 80 kart, mają formę obszernych wyciągów i regestów, duża część jednak zawiera teksty pełne.

Następną grupę wypisów rapperswilskich tworzą notaty źródłowe z warształu naukowego Wisławy Knapowskiej¹⁴, znajdujące się wraz z całością jej materiałów w Oddziale Archiwum PAN w Poznaniu¹⁵. Notaty te pochodzą z rękopisów oznaczonych numerami 5, 320, 835, 849, 850, 998—1004, 1011 i 1146. Podobnie jak u Handelsmana, dotyczą one w większości działalności różnych polskich ugrupowań emigracyjnych w dobie wojny krymskiej. I tu również przeważa korespondencja działaczy politycznych na emigracji (Mierosławskiego, Miłkowskiego, Ostrowskiego,

⁹ S. Kieniewicz, *Relikta*.

¹⁰ H. Dymnicka pod kierunkiem Z. Kolanowskiego, *Materiały Marcelego Handelsmana w Archiwum Polskiej Akademii Nauk*, „Przegląd Historyczny“ t. L, 1959, nr 1, s. 97.

¹¹ *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej, Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej* t. I, opracował A. Lewak, Warszawa 1929; t. II, opracowali A. Lewak i H. Więckowska, Warszawa 1938.

¹² *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej* t. III, *Zbiory Batignolskie i Towarzystwa Przyjaciół Polski w Londynie*, opracowała H. Więckowska, Warszawa 1933.

¹³ H. Dymnicka, *Materiały*, s. 104.

¹⁴ Informacje o tych materiałach uzyskałem dzięki uprzejmości mgr Haliny Zubalowej, która spuściznę tę uporządkowała i zinwentaryzowała.

¹⁵ Archiwum PAN w Warszawie posiada karty inwentarzowe, dotyczące zawartych w wymienionej spuściznie materiałów źródłowych.

gen. Rybińskiego, Worcella oraz Kossutha i Mazziniego). Znajdujemy tu także 3 listy Norwida. Obok korespondencji spotykamy również wyciągi i rejestry protokołów posiedzeń Koła Polskiego w Paryżu i Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z lat 1854—1855 oraz różne memoriały i instrukcje emigracyjne z tego okresu. Do lat wcześniejszych odnosi się niewielka partia wypisów dotyczących Towarzystwa Praw Człowieka i Obywatela w Tułactwie Polskim w Szwajcarii z r. 1836, jak również powstania poznańskiego z r. 1848. Wypisy rapperswilskie W. Knapowskiej zawierają przeważnie wyciągi i rejestry tekstów. Znajdują się one w jedności 113 spuścizny i obejmują 227 kart.

Wypisy źródłowe Leonarda Raca, zebrane do pracy o Zjednoczeniu Emigracji Polskiej w latach 1834—1846 pochodzą zarówno ze źródeł drukowanych, jak i rękopiśmiennych. Większa ich część dokonana została z prasy emigracyjnej oraz z różnych drukowanych i litografowanych wydawnictw emigracyjnych, jak np. „Wywód słowny rozpraw i akt publicznych Emigracji Polskiej“, „Okólniki Komisji Korespondencyjnej w Poitiers“. W kartotece rapperswilskiej w części dotyczącej zbioru L. Raca pominięto notaty z czasopism emigracyjnych, jako w zasadzie częściej spotykanych i łatwiej dostępnych. Wciągnięto do niej natomiast odpisy z wydawnictw litografowanych i druków ulotnych ze względu na ich wielką rzadkość. Najcenniejszą część omawianego zbioru stanowi 88 kart wypisów pochodzących z rękopisu nr 2345 ze zbiorów batignolskich: „Akta Komisji Korespondencyjnej w Poitiers (Vienne) w celu uorganizowania Emigracji Demokratycznej pojętej przez Towarzystwo Demokratyczne od 1833—1834“. Wypisy źródłowe L. Raca zawierają bardzo obszerne wyciągi tekstów. Ogółem zbiór ten obejmuje 1222 karty, z których do kartoteki wciągnięto 641.

Wypisy rapperswilskie ze spuścizny Heleny Salskiej zebrane zostały do pracy magisterskiej pt. „Towarzystwo Historyczno-Literackie z czasów Wielkiej Emigracji 1832—1892“. Maszynopis tej pracy znajduje się w posiadaniu Archiwum PAN. Większość wypisów pochodzi z rękopisu nr 261 „Papiery Towarzystwa Historyczno-Literackiego“ i obejmuje ustawy, sprawozdania, odezwy, protokoły, wykazy członków, projekty działalności wymienionego Towarzystwa, a także materiały dotyczące utworzenia i działalności Biblioteki Polskiej w Paryżu.

Oprócz rękopisu 261 autorka pracy wykorzystała jeszcze inne rękopisy: 191, dotyczący różnych instytucji emigracyjnych m.in. Biblioteki Polskiej w Wersalu oraz rkps 1235, zawierający Akta Legacji Polskiej. Znajdujemy tu wypisy z odezwy i korespondencji działaczy emigracyjnych, wśród której występują nazwiska ks. Adama Czartoryskiego, Lacha Szyrmy, Ludwika Platera, Michała Podczaszyńskiego i in. Stąd pochodzi także pełny tekst protokołu założenia i statutu Towarzystwa Literackiego w Paryżu z r. 1832. Ponadto w mniejszym zakresie H. Salska wykorzystała rękopisy nr 212 i 276.

Omawiane wypisy źródłowe zawierają przeważnie wyciągi i rejestry tekstów — rzadko trafiają się teksty pełne. Ze wszystkich zachowanych w spuściznach historyków wypisów źródłowych — wypisy H. Salskiej są najbardziej fragmentaryczne. Jak wynika z tekstu jej pracy, zostały one jednak bardzo sumiennie wykorzystane przez autorkę. Ich dodatkowy walor stanowi to, że Salska pozostawiła całkowite zestawienie wykorzystanych przez siebie źródeł, w którym oprócz sygnatury i tytułu rękopisu

podała szczegółowy wykaz zawartych w nich materiałów rękopiśmiennych i druków ulotnych. Wykaz ten, w stosunku do wymienionych rękopisów, zawiera dzięki temu obszerniejsze i bardziej szczegółowe informacje niż te, które znajdują się w katalogu zbiorów rapperswilskich, co pozwala badaczowi zorientować się dokładnie w zawartości zaginionego oryginału. Wypisy źródłowe Salskiej — w liczbie 387 kart — ułożone zostały właśnie według załączonego wykazu zawartości rękopisów, taki też układ odzwierciedla kartoteka.

Liczna grupa materiałów rapperswilskich występuje także w spuściźnie Artura Słiwińskiego. Sporządził on swoje wypisy w latach 1910—1913, a więc na długo przed ogłoszeniem katalogu tych zbiorów. Dlatego też niejednokrotnie trudno jest dziś z całą pewnością ustalić — wobec braku sygnatury — z jakich rękopisów wypisy te pochodzą. Uczyniono to jednak w wypadkach nie budzących wątpliwości.

Wypisy swoje sporządził Słiwiński przede wszystkim do monografii o Lelewelu, dotyczą więc one głównie jego osoby oraz dziejów Wielkiej Emigracji. Oprócz listów Lelewela, które weszły później do wydawnictw drukowanych, znajdujemy bardzo liczne listy do Lelewela od działaczy i stowarzyszeń emigracyjnych. Obfitość wypisów z korespondencji pozwala jedynie na przykładowe wymienienie nazwisk kilku częściej się powtarzających korespondentów, jak L. Chodźki, W. Zwierkowskiego, J. Ledóchowskiego, L. Lubliner, K. Stolzmana, Sz. Konarskiego, Fr. Grzymały, S. Worcella, J. Bema, J. Mazziniego i in. Spośród stowarzyszeń, które zwracały się do Lelewela wymienić można Centralizację Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, Ogół Emigracji Polskiej, Radę Polaków dep. de l'Indre i in. Ponadto występuje obfita korespondencja pomiędzy działaczami emigracyjnymi. Spotkać tu można nazwiska obu Mochneckich, Podczaszyńskiego, gen. Dwernickiego, Czartoryskiego, Stolzmana, Jelowickiego, Urbańskiego i innych.

Oprócz korespondencji znajdują się także wypisy ze źródeł innego typu, jak odezwy, protokoły posiedzeń, sprawozdania z działalności różnych organizacji emigracyjnych, jak Komitet Narodowy Polski, Komitet Emigracji Polskiej, Zjednoczenie Emigracji.

Wypisy rapperswilskie w spuściźnie A. Słiwińskiego znajdują się w jednostkach 116, 140—144, 146. Metoda ich sporządzenia pozostawia wiele do życzenia, gdyż większość ich znajduje się w kilkunastu notesach, przemieszana niekiedy z wypisami innej proveniencji. Zaletą ich jest natomiast czytelność oraz to, że w większości zawierają teksty pełne. Ogółem obejmują 178 kart.

Teka wypisów archiwalnych przekazana do Archiwum PAN przez prof. Konrada Górskiego, obejmująca materiały różnej proveniencji zarówno ze zbiorów publicznych jak i prywatnych, zawiera również wypisy ze zbiorów rapperswilskich. Pochodzą one z rękopisów nr 839, 841, 842, 1808 i 1870. Jest to przeważnie korespondencja z okresu poprzedzającego powstanie styczniowe, ściśle — z lat 1861—1862. Wśród korespondentów i adresatów figurują nazwiska: Władysława Jaśniewskiego, Stanisława Krzemińskiego, Jana Kurzyny, Karola Majewskiego, Ludwika Mierosławskiego oraz Artura Wołyńskiego. Cbok korespondencji znajdują się także odezwy młodzieży polskiej z Heidelbergu i uczniów szkoły wojskowej w Genewie z r. 1862 — obie skierowane do Mierosławskiego, protokół warunków pojedynku między Kurzyną a Padlewskim w Bazylei z tegoż roku

oraz wykaz obowiązków członka-korespondenta Archiwum Rządu Narodowego z r. 1863—1864.

Wypisy prof. Górskiego znajdują się obecnie w postaci maszynopisu. Zawierają one częściowo teksty pełne, częściowo zaś obszerne wyciągi i regesty obejmują 23 karty.

*

Zamieszczony wyżej przegląd zachowanych w spuściznach historyków materiałów rapperswilskich nie wyczerpuje oczywiście całej zawartej w nich problematyki. Celem jego było jedynie wydobycie najbardziej istotnych i najciekawszych fragmentów, które by zwróciły uwagę badaczy na możliwości wykorzystania w szerszym niż dotąd zakresie zachowanych szczątków jako źródła zastępczego. Wobec zniszczenia źródeł oryginalnych do wielu zagadnień wydają się warte wykorzystania np. wypisy z nie istniejącego dziś archiwum Towarzystwa Demokratycznego Polskiego rozsiane w kilku spuściznach lub też obfita korespondencja działaczy emigracyjnych.

Wszystkie omówione w niniejszym artykule materiały rapperswilskie i batignolskie zostały zewidencjonowane we wspomnianej już kartotece w Archiwum PAN. Kartoteka zawiera następujące elementy: nazwę spuścizny, sygnaturę jednostki, numer karty w jednostce, tytuł wypisu, wzmiankę o jego formie (tekst, wyciąg, regest), daty oraz numer i tytuł rękopisu, z którego dokonano wypisu — według katalogu. W takiej formie kartoteka powinna ułatwić korzystanie z wypisów, często rozproszonych wśród notat warsztatowych lub wymieszanych z odpisami innej proveniencji.

Jak zaznaczono na wstępie, kartoteka nie jest zamknięta; w miarę ewentualnego napływu nowych materiałów rapperswilskich będą publikowane o nich informacje uzupełniające.

Na zakończenie należy podkreślić fakt, iż przy pracy nad kartoteką wielkie usługi oddały katalogi zbiorów rapperswilskich i batignolskich. Toteż słusznie pisał o nich Adam Lewak w zakończeniu swego artykułu o stratach tych zbiorów: „Suchy pozornie spis rzeczy nabiera dziś cennej i bogatej treści i staje się informatorem, który nieraz wskaże badaczowi drogę do źródeł zastępczych dla rękopisów spalonych przez hitlerowców“¹⁶.

¹⁶ A. Lewak, *Straty*, s. 122.